

РОЗРЯДИ СЛІВ В ДАВНЬОГРЕЦЬКІЙ ТА АРАБСЬКІЙ МОВАХ

Рижук І. П.

Проблема морфологічної структури слова і пов'язане з нею питання класифікації словникового складу мови на певні класи поставало перед лінгвістами різних епох і вирішувалося з найрізноманітніших точок зору. Вони протягом довгого часу були і все ще залишаються центральними проблемами наукової граматики, яка має велике практичне значення.

Засвоєні ще зі школи класи слів рідної мови укладаються у звичну схему: іменник – дієслово – прикметник і т. д., але такий підхід не завжди спрацьовує при вивченні іноземної мови, особливо арабської, яка хоча і відноситься до флективних мов, але має свою власну систему частин мови.

Метою даної роботи є дослідження західноєвропейської та арабської граматичних традицій поділу слів на частини мови. Оскільки майже всі сучасні європейські граматичні концепції і, передусім, пов'язані з цими концепціями терміни і поняття, беруть свій початок з античної – давньогрецької, а потім – давньоримської філологічної науки, *завданням* дослідження є порівняння античної та арабської граматичних концепцій частин мови.

Без сумнівів, витоки проблематики частин мови та корені багатьох протиріч, які здаються нездоланими, необхідно шукати в античності.

І. М. Тронський називає чотири етапи становлення та розвитку античного вчення про частини мови: 1) період до-граматичний, коли мовні одиниці, які в подальшому ввійшли до складу частин мови, виділялися дослідниками у не-граматичному контексті; 2) створення граматичної системи елементів речення на базі логічного вчення стоїків; 3) введення морфологічних критеріїв та боротьба напрямків навколо системи частин мови; 4) канонізація восьми-членної „олександрійської“ класифікації [Тронский 1941, 23].

Виникнення теорії частин мови і граматики в сучасному понятті цього слова головним чином зумовлено самообґрунтуванням діалектичного мислення в давньогрецькій філософії – насамперед у Платона та Аристотеля. Наявність різних за походженням термінів, які стосуються теорії частин мови, може бути пояснена

несхожими завданнями, які ставили перед собою філософи різних античних, передусім, давньогрецьких шкіл в поясненні феноменів своєї рідної мови. Платон зосереджував свою увагу на структурі речень як рушійних сил логічних аргументів; Аристотель ставив перед собою завдання класифікації і визначення основних термінів описових наук взагалі; для стоїків центральною частиною їх філософських досліджень було вивчення мови, що охоплювало граматику, етимологію та риторичку; олександрійські філологи (літературні критики) розглядали граматику, насамперед, як знаряддя, необхідне для оцінки літературного твору і встановлення точних текстів ранніх авторів [Лукин 2003, 54].

Те, що ми зараз називаємо частинами мови, Платон розглядав як частини логічного судження: „Потреби логічного вчення про суб'єкт і предикат спонукали Платона звернути увагу на протиставлення імені і дієслова“ [Тронский 1957, 308]. Серед усіх творів Платона найбільший інтерес для історії лінгвістичної думки представляє діалог „Кратіл“, який можна назвати, ліпше, філософським дослідженням, ніж лінгвістичним, але в діалозі, від початку до кінця, Платон спирається на аналіз мовних даних.

Вже в „Кратілі“ слова *ονομα* і *ρημα* зустрічаються декілька разів. Під *ονομα* Платон тут розумів або будь-яке слово взагалі, або будь-яке повнозначне слово. Відносно слова *ρημα* в „Кратілі“ існує декілька версій, але безсумнівно те, що основним його значенням є „словосполучення“ [История... 1980, 151].

В інших значеннях виступають слова *ονομα* і *ρημα* в діалозі Платона „Софіст“: „...У нас існує подвійне вираження буття за допомогою голосу. Позначення дій ми називаємо *ρημα*, а позначення за допомогою голосу, яке відноситься до того, що виконує дію, ми називаємо *ονομα*“. Отже, можна зробити висновок, що *ονομα* – „словесне вираження суб'єкта судження“, *ρημα* – „словесне вираження предиката судження“, а *λογος* означає „словесне вираження судження“. Оскільки суб'єкт судження виступає як підмет речення, а предикат судження – як присудок, то *ονομα* означає також підмет, а *ρημα* – присудок, і оскільки в ролі підмета, зазвичай, використовується ім'я, а в ролі присудка частіше всього – дієслово, то, відповідно, вони означають „ім'я“ та „дієслово“, а оскільки словесним вираженням судження завжди є речення, то *λογος* у Платона є „реченням“. У значеннях даних слів у „Софісті“ логічні і граматичні моменти злиті воедино, а синтаксичний

аспект не відмежований від морфологічного. Таким чином, Платон ототожнював ці частини мови не тільки з логічними категоріями людської свідомості як суб'єкт і предикат, але і з явищами позамовної дійсності – з діями та їхніми носіями.

Більш детально про класифікацію частин мови говорить Аристотель (384–322 рр. до н. е.) у „Поетиці“. Хоча сам Аристотель не використовував ні термін „частини мови“, ні „елементи мови“, в 20-му розділі „Поетики“ він перераховує різні „частини словесного вираження“ і говорить про звук, склад та слова різних розрядів. „У цьому переліку вже виділені деякі основні категорії, на яких буде побудоване вчення про частини мови, але вони ще не усвідомлені як лексико-граматичні одиниці, як класи слів“ [Тронский 1957, 307].

Окрім тих розрядів слів, які вже зустрічаються у Платона – *ονομα* і *ρημα*, Аристотель наводить ще два розряди, які настільки складні для розуміння, що не мають точного визначення і трактуються різними дослідниками як сполучники, прийменники та займенники [История... 1980, 171]. Можливо, саме тому вони об'єднуються в один окремий розряд „сполучники“, що нерідко дає підстави говорити про три частини мови, які визначав Аристотель [Античные теории... 1996, 65–66].

Але не підлягає сумніву той факт, що поряд зі „значущими“ (повнозначними, за сучасною термінологією) розрядами слів Аристотель виділяє також „незначущі“ (службові).

Визначення, які дає Аристотель в „Поетиці“ *ονομα* і *ρημα*, ґрунтуються на морфологічних критеріях і характеризують їх як частини мови: ім'я та дієслово, – хоча нерідко ці поняття змішуються з поняттями підмета і присудка, оскільки антична теорія не знала різниці між членами речення та частинами мови.

Ім'я за Аристотелем – це звук з умовним значенням, без відношення до часу, окрема частина якого (звука) нічого не позначає. Дієслово – це слово, яке позначає ще й час, частина якого окремо не має значення, і яке служить завжди позначенням для висловлювання про інше, тобто про підмет чи про те, що в підметі. Наприклад, „здоров'я“ є іменником, а „він здоровий“ є дієсловом, оскільки ним позначається присутність (ознаки) в теперішньому часі.

Окрім визначення розрядів слів, Аристотель вводить поняття відмінку імені або дієслова, під яким розуміє непрямі форми цих частин мови, і форми множини, наприклад: людині, люди, іду, іди

і т. д. За Аристотелем імена бувають жіночого, чоловічого роду та роду, який лежить між ними (середнього), а за структурою – прості та складні, тобто вони можуть складатися із трьох, чотирьох та багатьох імен.

Під „іменем“ Аристотель розуміє тільки ім'я у формі називного відмінку, форми непрямих відмінків для нього вже не є „ім'ям“, а „відмінками (падіння) імені“. Таке розмежування побудоване на власне логічному критерії: суб'єктом судження може виступати тільки форма називного відмінку, форми непрямих відмінків у цій ролі виступати не можуть. Під „дієсловом“ у трактаті „Про трактування“ Аристотель розуміє тільки форми теперішнього часу, форми минулого та майбутнього часу – це не дієслова, а відмінки дієслова.

Перелік частин словесного викладу в „Поетиці“ починається словом *λόγος*, вже відомим із творів Платона, яке він застосовує як по відношенню до окремого висловлювання (речення), так і по відношенню до цілого твору.

Подальші дослідження у сфері теорії мови та граматичних проблем проводилися стоїками, які переносили на мову свої детальні логічні пошуки. Сам термін „логіка“ стоїки ввели вперше – під ним вони розуміли вчення про мову. Логіка вивчає і словесні знаки (звуки, склади, слова, речення), і те, що вони позначають (поняття, судження, умовивід).

Мова, на думку стоїків, – засіб виявлення розуму і належить до основних найважливіших властивостей душі. Тому мова нерозривно зв'язана з розумом. „Зовнішнє“ мовлення є виявленням „внутрішньопокладеного“ мовлення. Тілесний об'єкт створює в душі, яка також тілесна, тілесну думку, яка знаходить своє вираження в звуках, в „тому, що позначає“. Але між думкою та звуком лежить „позначуване“, „висловлюване“, тобто віддалений зміст мовлення в його нерозривній єдності зі звуковою формою; це „висловлюване“ у різних народів різне. На думку І. М. Тронського, вчення про частини мови стоїки відносили до сфери „того, що позначає“, формальних засобів мовлення; граматичні категорії належать вже до сфери „позначуваного“, тобто реального та мислимого [Античные теории...1996, 26].

Стоїки поглибили пізнання граматичних категорій та слід за Аристотелем дали назви багатьом граматичним явищам, які в старослов'янській калькованій формі живаються і в нашій

граматичній термінології. Зокрема, стоїки перенесли логічний термін „частина мови“ в мовознавство. На відміну від Аристотеля, який не присвятив частинам мови окремого розділу в своїх творах, стоїки викладали знання про них у спеціально призначеному розділі – вченні про мову.

На початку своїх досліджень стоїки визначили чотири частини мови: ім'я, дієслово, сполучник і член. Імовірно, що ці частини мови відповідали чотирьом категоріям логіки стоїків: 1) субстрат – „член“, без'якісне родове поняття; 2) змістовна якість – „ім'я“; 3) випадкова належність – „дієслово“; 4) випадкова належність, пов'язана з відношенням до чого-небудь іншого – „сполучник“.

Термін „член“, який вже зустрічається у Аристотеля, стоїки застосували до займенників та артиклів, які у функціональному та морфологічному відношенні подібні. До „сполучників“ вони відносили сполучники та прийменники у сучасному їх розумінні. Сполучники і прийменники мають багато спільного. Це відзначають і сучасні дослідники: „Так званий сполучник є фактично прийменником до речення“ [Есперсен 2002, 26]. Таким чином, об'єднання сполучників і прийменників в одну групу має під собою підстави. В своїх визначеннях службових частин мови стоїки, на відміну від Аристотеля, не визначають їх як ті, що позбавлені значення, що є свідомством поглиблення розуміння поняття „значення“, яке не зводиться до власне найменування предмета або дії [История...1980, 192].

У зв'язку з тим, що змістовні якості розділялися на загальні та одиничні, один із засновників школи стоїків Хрисіпп (281–209 рр. до н. е.) у подальшому на основі семантичних ознак поділяє імена на власні та загальні, надавши їм статус самостійних частин мови. Пізніше до частин мови стоїки приєднали і прислівники. Прислівники, які Хрисіпп відносив до різних частин мови, були виділені, ймовірно, за морфологічними ознаками Антипатром із Тарса та названі „серединою“ по тій причині, що за своїми синтаксичними функціями вони наближаються до дієслова, а з морфологічного боку ближчі до імені.

Таким чином, у своєму вченні про частини мови стоїки зробили значний поступ уперед. Вони відрізняли частини мови від інших мовних одиниць і розглядали їх в окремій галузі своїх мовних досліджень; розподіл різних категорій слів проводили на більш раціональній основі; розглядали службові слова як ті, що мають значення;

до відомих раніш частин мови додали прислівник. Вчення стоїків про частини мови і їхні акциденції стало початком формування морфології як окремої галузі науки про мову.

Розквіт античної філологічної традиції припадає на олександрійський період, коли в епоху еллінізму в Олександрії, столиці єгипетського царства Птолемеїв, в III ст. до н. е. сформувалася так звана олександрійська школа граматистів. Цей період називають граматичним періодом грецького мовознавства. Граматисти цієї епохи, які знаходилися далеко від Греції і не були свідками її культурного розквіту, намагалися захистити древню грецьку літературу та її мову від побічного впливу. Система олександрійського граматичного вчення складалася працями Аристарха Самофракійського (217–145 рр. до н. е.), його учня Діонісія Фракійського (170–90 рр. до н. е.), Аполонія Дискола (II ст. н. е.) та ін.

У цей період з'являється „Граматика“ Діонісія Фракійського, найбільш об'ємний і систематичний опис грецької мови. Олександрійці були „аналогістами“, їхні пошуки закономірностей мови призвели до встановлення флективних „канонів“. Спочатку Аристарх, а потім його учень Д. Фракійський встановили вісім частин мови: ім'я, дієслово, дієприкметник, член (артикль), займенник, прийменник, прислівник, сполучник. Древні римляни, у мові яких не було артикля, переймаючи систему з вісьмома частинами мови, додали ще й вигук.

Олександрійські граматисти при визначенні частин мови враховували не тільки їхню синтаксичну роль, але й морфологічний критерій, зокрема словозміну, та їхню семантику. Зі створенням олександрійської граматики історія розвитку теорії частин мови, здавалося, досягла своєї вершини: вся наступна історія теорії частин мови були так чи інакше пов'язана з числом „вісім“; одна мова з яскраво вираженими флективними ознаками виявилася матрицею для опису багатьох мов, інколи мов інших типів і сімей.

У подальшому історія теорії частин мови суттєво не змінилася. Римські граматисти, в дійсності, наслідували правила грецької граматики, застосовуючи їх до латинської мови. Римські аристократи були запалені грецьким культурним спадком, їхні діти виховувалися таким чином, щоб могли вільно володіти як письмовою, так і усною грецькою мовою, все грецьке було модним, древньогрецька мова була для римлян взірцем, а граматика Д. Фракійського була зразковою. При дослідженні частин мови римські вчені тільки тоді

говорили про їхні відмінності від грецьких, коли вони були занадто очевидні. Проте риси подібностей у типологічній характеристиці цих флективних мов призвели до появи думки, нібито встановлені греками граматичні категорії – і насамперед частини мови – є універсальними мовними категоріями.

Серед римських мовознавців слід назвати Марка Теренція Варрона (116–27 рр. до н. е.), автора праць „Про латинську мову“, „Про подібність слів“, „Про походження латинської мови“, Квінта Реммія Палемона (I ст. до н. е.), Елія Доната (IV ст.), Присціана (VI ст.), який створив „Курс граматики“.

У перші десятиліття Римської імперії була створена літературна латинська мова, яка стала основним предметом вивчення і опису римських граматистів. У середині I ст. н. е. з'являється перша велика граMATика латинської мови – „Ars grammatica“ Квінта Реммія Палемона. Саме він вперше в античному мовознавстві виділив вигуки як самостійну частину мови – Діонісій та інші грецькі мовознавці вважали їх прислівниками.

Ера Е. Доната та Присціана стала класичною ерою латинської граматики. „Ars minor“ та „Ars major“ Е. Доната, який описує мову Вергілія та Цицерона, були найвагомішими підручниками латини в Європі аж до Нового часу. Про питому вагу цих творів може свідчити той факт, що граMATика латинської мови Е. Доната була першою книгою, яку надрукував І. Гутенберг, саме вона була першою французькою друкованою книгою.

На запитання про придатність отриманої у спадок від античності теорії частин мови для сучасного мовознавства дослідники дають позитивну відповідь: „Антична граматична традиція опису мови за частинами мови і граматичними категоріями („акциденціями“) лягла в основу не тільки європейського мовознавства, але й деяких традицій середньовічного Сходу“ [Бокадорова 1990, 35].

Спостережливі греки запропонували для наступних поколінь метод опису своєї рідної мови, але їхні послідовники перейняли не саме метод, а матрицю, схему з вісьмома частинами мови.

В арабській традиції існувала і залишається незмінною система частин мови з трьох компонентів: ім'я, дієслово і частка. Така система частин мови, на думку деяких вчених-сходознавців, запозичена арабами від Аристотелевої логіки, що проникла до них через сирійських учених, які перекладали грецьку філософію і, переважно, логіку [Звегинцев 1958, 17]. Саме від неї могла

бути засвоєна арабами сама сутність і система граматики – поділ частин мови на ім'я, дієслово та службову частину (частку) [Рыбалкин 2003, 85]. На підтвердження такої позиції можна навести низку прикладів подібності термінології, лінгвістичних понять арабської і грецької граматики і логіки, навіть назви частин мови являють собою буквальний переклад з грецької.

Безумовно, арабські вчені були ознайомлені з граматичною системою древніх греків і навіть застосували їхню концепцію частин мови до арабської, звівши її в подальшому до канонічної системи, але ставити філологічну науку арабів у залежність від грецької буде також помилково, як і визнавати її автохтонне походження і розвиток, незалежний від будь-яких інших граматичних систем. Чужоземний вплив на систему арабської граматики необхідно розглядати у світлі широких взаємозв'язків з іншими культурами і науками.

Арабські філологи визначали частини мови, в основному, за морфологічними показниками: ім'я і дієслово – за різними формами словозміни, частку – на основі незмінності; відмічалися і синтаксичні властивості, наприклад, для імені – поєднання з присудком. На відміну від європейської традиції, в арабській системі частин мови не проводиться чіткий розподіл слів на повнозначні та службові.

У трьохчленній парадигмі традиційної арабської граматики займає перше місце і відповідає поняттям іменника, прикметника та ін. в західноєвропейській граматичній традиції.

Прийнявши таку концепцію трьох класів, а також встановивши відсутність зв'язку імені з часом – критерієм для відмежування імені, арабські граматисти вимушені були втиснути різні класи слів у трьохчленну парадигму, при цьому відносили до імені як власне іменник у його різновидах, так і дієприкметники. До іменних форм класичне арабське мовознавство відносить також масдари та ряд інших іменно-дієслівних дериватів, особові, вказівні та відносні займенники, числівники, інколи навіть питальні займенники

Для визначення дієслова в арабській граматиці використовується термін *فعل*, що означає „дія, акт, вчинок“. Всі арабські граматисти у формулюванні дієслова узгоджувалися в його часовій оцінці, не враховуючи при цьому його вид.

Останній компонент системи частин мови класичного

арабського мовознавства – حرف – означає: „слово, буква, звук, частка“. Арабські граматисти намагалися знайти точне формулювання значенню *харфа*. У „Книзі“ Сібавайхі حرف визначається як те, що не є ні іменем, ні дієсловом, тобто його характерною ознакою часто вважається відсутність ознак, властивих іменам і дієсловом.

У західній традиції під арабське визначення „часток“ попали прийменники, сполучники, вигуки та службові слова, які втратили зв'язок з іменем.

Місце حرف в системі частин мови не чітко визначене. Однією з кардинальних проблем при розв'язанні статусу службових слів حرف є питання наявності чи відсутності у них лексичних значень. З погляду лексичного значення, сполучники, зв'язки і частки не можна ставити на одну площину з повнозначними словами (семантичний критерій у тому ж плані, що й для повнозначних слів, для службових не застосований).

Розглянувши античну та арабську граматичні концепції частин мови, можна зробити такі висновки:

- антична теорія частин мови зародилася на логічній основі і розвивалася в рамках філософії;
- початковий поділ слів на імена і дієслова, проведений Платоном, у подальшому уточнюється і поглиблюється до застиглої восьмикомпонентної системи;
- в системі арабської граматики спостерігається вплив грецької логіки;
- не зважаючи на історичний розвиток мови, поділ слів в арабській мові на три компоненти є статичним.

ЛІТЕРАТУРА

1. Античные теории языка и стиля. – Санкт-Петербург, 1996. – 362 с.
2. Бокадорова Н. Ю. Античная языковедческая традиция // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – 685 с.
3. Есперсен О. Философия грамматики. – М., 2002. – 404 с.
4. Звегинцев В. А. История арабского языкознания (краткий очерк). – М.: Изд. Московского университета, 1958. – 80 с.
5. История лингвистических учений: Древний мир. – Л., 1980. – 256 с.

6. Лукин О. В. Античные теории в контексте истории частеречной проблематики // VII чтения памяти профессора И. М. Тронского. – Санкт-Петербург: ИЛИ РАН, 2003. – С. 53–58.

7. Рыбалкин В. С. Классическое арабское языкознание. – К.: Стилос, 2003. – 406 с.

8. Тронский И. М. Основы стоической грамматики // Романо-германская филология. Сб. статей в честь академика В. Ф. Шишмарева. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1957. – 352 с.

9. Тронский И. М. Учение о частях речи у Аристотеля // Ученые записки ЛГУ. Сер. филол. наук. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1941. Вып. 7, № 63. С. 26–31.